

Oud Utrecht 4

De Utrechtse strijd voor vrouwenkiesrecht

Elink Schuurman, Elinkwijk en Lageweide

Johann Kufferath, vernieuwer Utrechts muziekleven

Historische vereniging Oud-Utrecht

Vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en regio Utrecht.

Voorzitter Dick de Jong **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / secretariaat@oud-utrecht.nl / (06) 347 89 416 **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Ledenadministratie NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-) **Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is** wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Website www.oud-utrecht.nl, redactie.website@oud-utrecht.nl.

Digitale nieuwsbrief (redactie.nieuwsbrief@oud-utrecht.nl) wordt de eerste van alle oneven maanden verspreid. Leden waarvan het emailadres bekend is krijgen deze automatisch toegezonden, aanmelden voor niet-leden kan via www.oud-utrecht.nl/service/contact.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 92e jaargang nr. 4 / augustus 2019 / ISSN 1380-7137

Tijdschrift Oud-Utrecht is een uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht en verschijnt zes maal per jaar in de even maanden **Deadline** agenda nummer 5/2019: 1 september 2019.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres:** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Kopij** sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen te vinden op www.oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** kunnen gestuurd worden naar de eindredacteur, Lakenveldestraat 20, 3573 SG Utrecht.

Publicatierechten van de opgenomen illustraties zijn naar beste intentie geregeld. Een ieder die meent dat zijn of haar rechten zijn overtreden, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Senefelder Misset, Doetinchem

Losse nummers kosten €4,50 (themanummers €7,50) **Verkoopadressen** Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachttegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Bruna Verdouw, Hoogzandveld 38, Nieuwegein, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38, Readshop Oudegracht 427 en Utrecht Toerisme Domplein 9.

Hier uw advertentie?

meer informatie via
penningmeester@oud-utrecht.nl

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

128

Marjet Douze

'Vrouwenrecht en mannenplicht'

Strijd voor vrouwenkiesrecht in Utrecht

134

Martine Mussies en Mirjam de Jong

Johann Hermann Kufferath, vernieuwer van

het Utrechts muziekleven 1830 - 1862

139

Signalement

140

Bettina van Santen

'Een lastige oude heer'

*Over de moeizame totstandkoming van
het industrieterrein Lageweide*

146

Peter I. Nieuwenhuizen

Het ABC van boekdrukker Van Paddenburg

151

Agenda

De laatste keer

Na ruim 18 jaargangen, 102 nummers, zo'n 600 lange en kortere artikelen, circa 3.000 redactionele pagina's en ongeveer 160 redactievergaderingen neem ik afscheid als eindredacteur van dit tijdschrift. Het was een zeer boeiende en leerzame ervaring om met zoveel verschillende aspecten van de Utrechtse geschiedenis kennis te maken en in woord en beeld bij te dragen aan een toegankelijke presentatie daarvan. Ik dank mijn mederedactieleden en de vormgever voor hun onmisbare inbreng en de fijne samenwerking. Veel dank ben ik ook verschuldigd aan bestuur en andere betrokkenen binnen de vereniging en aan u, de lezers, voor uw waardevolle reacties op de inhoud van het tijdschrift. Ik hoop als auteur een bijdrage daaraan te blijven leveren.

Maurice van Lieshout

Wisseling van de wacht

Maurice van Lieshout neemt met dit nummer van het Tijdschrift afscheid als eindredacteur en geeft het stokje door aan Arjan den Boer. Wij zijn als redactie dankbaar voor al het werk dat Maurice de afgelopen 18 jaar heeft verricht. Zijn professionele werkwijze, kritische blik en zorgvuldige begeleiding van auteurs droegen onmiskenbaar bij aan de kwaliteit van het tijdschrift. Met de komst van Arjan den Boer als nieuwe eindredacteur is de lat opnieuw hoog gelegd. Zijn kennis van Utrecht en zijn schrijverskwaliteiten zijn bij velen bekend. De redactie ziet de wisseling van de wacht dan ook met het volste vertrouwen tegemoet en verheugt zich op de samenwerking met Arjan.

Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt,

Marion van Oudheusden, Joyce Pennings,

Bettina van Santen en Kaj van Vliet

□ OMSLAG: PRENTBRIEFKAART VERSPREID DOOR DE UTRECHTSE AFDELING VAN DE VEREENIGING VOOR VROUWENKIESRECHT; TEKENING J. GABRIËLSE; COLLECTIE ATRIA, KENNISINSTITUUT VOOR EMANCIPATIE EN VROUWENGESCHIEDENIS

Vrouwen lopen mee en kijken toe op het Vredenburg bij de landelijke demonstratie voor algemeen kiesrecht op 17 september 1905.

□ FOTO JOH.A. MOESMAN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

‘Vrouwenrecht en mannenplicht’

Strijd voor vrouwenkiesrecht in Utrecht

Dit jaar is het honderd jaar geleden dat vrouwen in ons land kiesrecht verwierven. Daar ging een langdurige strijd aan vooraf met een hoofdrol voor de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. Na een moeizame start liet de afdeling Utrecht jarenlang flink van zich horen.

betaalde genoeg belasting. Haar verzoek werd afgewezen. Het stond dan wel niet expliciet in de wet, maar de wetgever had met ‘ingezetenen’ toch echt alleen mannen bedoeld. Om verdere problemen te voorkomen werd in de Grondwet van 1887 het woord ‘mannelijk’ toegevoegd. De strijd voor vrouwenkiesrecht, die bijna drie decennia zou duren, was in feite gericht op het schrappen van dit woord. Kiesrecht was voor vrouwen geen doel op zich, maar een middel om hun positie te verbeteren. Vrouwen waren uitgesloten van vele soorten onderwijs en arbeid, van het voogdijerschap over hun kinderen en het beheren van hun eigen geld. Op de wetten waarin dat alles was vastgelegd, hadden ze geen enkele politieke invloed kunnen uitoefenen.

In 1883 stuurde Aletta Jacobs een verzoek aan de gemeenteraad van Amsterdam om haar op de kiezerslijst te plaatsen. Zij voldeed immers aan alle grondwettelijke voorwaarden: ze was Nederlands, woonde in Nederland en

Eigen verenigingen

De strijd voor vrouwenkiesrecht vond niet alleen plaats binnen politieke partijen, maar vooral ook in speciaal daarvoor opgerichte verenigingen. De *Vereeniging voor*

Vrouwenkiesrecht (VvVK) uit 1894 was veruit de grootste, met op haar hoogtepunt 25.000 leden. In 1907 splitste een deel van de leden zich om zowel inhoudelijke als persoonlijke redenen af en richtte de *Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht* op. De Bond, die door het bereiken van andere vrouwen ('dames') voor een verbreding van de beweging zorgde, telde in de hoogtijdagen 10.000 leden.¹ Ook mannen strenden voor vrouwenkiesrecht, zowel binnen de genoemde verenigingen, als in de *Mannenbond voor Vrouwenkiesrecht* (1909). Tussen 1894 en 1919 groeide de strijd voor vrouwenkiesrecht uit tot een massabeweging met 38.000 leden.

De VvVK telde uiteindelijk 161 afdelingen die talloze spreekbeurten, demonstraties en toneelstukken organiseerden en liedteksten over het felbegeerde vrouwenkiesrecht schreven. Zij ontwikkelden heel veel promotiemateriaal: strikjes en speldjes die trots op de borst gedragen konden worden, maar ook fietsvlaggetjes, hoedenspeldkokers, eiermutsjes, potloden, prentbriefkaarten, borden, en wat niet al. Deze parafernalia konden door andere afdelingen worden aangeschaft. Vanaf 1910 werd op 15 juni een jaarlijkse 'propagandadag' ingesteld waarop de afdelingen en het hoofdbestuur alles uit de kast haalden.

Al deze activiteiten moesten duidelijk maken dat de stem van vrouwen onmisbaar was bij het oplossen van maatschappelijke problemen en dat kiesrecht voor vrouwen de eerste stap was naar een gelijke maatschappelijke positie. In het begin hield de VvVK zich bezig met allerlei onderwerpen die de positie van vrouwen betroffen: van arbeid tot drankmisbruik, van pensioen tot prostitutie. Dat leidde soms tot conflicten tussen leden van verschillende politieke richtingen. Nadat Aletta Jacobs in 1903 voorzitter werd, richtte de Vereniging zich uitsluitend op de strijd voor vrouwenkiesrecht. Dát was wat de leden bond.

De strijd voor vrouwenkiesrecht was taaier dan die voor de mannen, en de resultaten bleven veel langer uit. In 1848 mocht 11 procent van de mannen naar de stembus. Dat aandeel groeide naar 50 procent in 1896, 70 procent in 1913 en 100 procent in 1917. Bij al die wetwijzigingen visten de vrouwen achter het net, ondanks de heftige strijd. Vanaf 1919 mochten ook zij eindelijk naar de stembus.

Mannen werden nadrukkelijk uitgenodigd de strijd voor vrouwenkiesrecht te steunen.

Prentbriefkaart Vereniging voor Vrouwenkiesrecht

□ TEKENING TON VAN TAST | COLLECTIE ATRIA, KENNISINSTITUUT VOOR EMANCIPATIE EN VROUWENGESCHIEDENIS

Moeizame start in Utrecht

De plaatselijke afdelingen van de Vereniging ontstonden meestal op initiatief van het landelijk bestuur. In november 1898 werd de afdeling Utrecht als twaalfde opgericht. Alle grote steden, maar ook kleinere plaatsen zoals Groningen en Kampen waren Utrecht al voorgegaan.

Het vlotte in eerste instantie niet echt. De presidente van de afdeling betreurde in 1900 de slechte opkomst, en spoorde allen aan 'ijverig propaganda te maken'. Het kwam zelfs zover dat een voorstel werd gedaan om een boete van '10 ct. bij afwezigheid ter huishoudelijke vergadering te heffen'.

Dat hielp niet en toen de afdeling feitelijk ter ziele was, greep het landelijk bestuur in. Op 15 december 1903 kwamen Aletta Jacobs (inmiddels presidente van de VvVK) en Cor Molijn-de Groot (lid van het hoofdbestuur) naar Utrecht om samen met de Utrechtse Mien van Itallie-van Embden de afdeling nieuw leven in te blazen. Vanaf die tijd groeide niet alleen het ledental, maar ook de activiteiten van de afdeling.

Propagandamateriaal Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht

□ COLLECTIE ATRIA, KENNISINSTITUUT VOOR EMANCIPATIE EN VROUWENGESCHIEDENIS

Propagandamateriaal

De belangrijkste taken voor iedere afdeling waren het werven van sympathisanten (en leden!) en bewustwording creëren over de onrechtvaardige positie van vrouwen. De heropgerichte afdeling Utrecht ging flink aan de slag, onder andere met het ontwikkelen van propagandamiddelen. In 1904 verspreidde de afdeling een circulaire met een vlammend betoog over alle terreinen waarop vrouwen geen zeggenschap hadden en een oproep lid te worden van de Vereeniging. De tekst viel bij het hoofdbestuur in de smaak en andere afdelingen werden opgeroepen 'dit nieuwe propagandamiddel' ook te verspreiden.

Minder enthousiast was het hoofdbestuur over een prentbriefkaart die Utrecht in 1910 uitgaf, mét de naam van de Vereeniging erop. Tekst en beeld zijn helaas niet bewaard gebleven, zodat we niet weten waarom de hoofdbestuurleden zo verbolgen waren dat ze de leden van het afdelingsbestuur naar huis stuurden en een nieuw bestuur installeerden.

Ook de twee Utrechtse affiches die bewaard zijn gebleven riepen bij het landelijk bestuur (in het maandblad van de VvVK) uiteenlopende reacties op. Op het affiche dat Utrecht in 1913 te koop aanbood met de tekst 'Moeder waarom stemt jij nooit?' (zie omslag van dit nummer) reageerde het landelijke bestuur met: 'Beter ware het geweest als op de vraag [...] een antwoord was gevolgd.' Positiever was het oordeel over een affiche waarop minister-president Cort van der Linden, verantwoordelijk voor de grondwetsherziening in 1917, als Faust was afgebeeld. Utrecht had de woorden *Jus Suffragii* ('recht om te kiezen') vervangen door 'Vrouwenkiesrecht'.

De inhoudelijke bijeenkomsten die de afdeling organiseerde waren aanvankelijk niet toegespitst op vrouwenkiesrecht. Zo waren er sprekers over 'Hongerloonen bij den huisarbeid' en 'Arbeid en wetgeving voor vrouwen'. Een debat in februari 1900 illustreert de verschillende politieke achtergrond van de leden. Het Utrechtse bestuurslid M. J. Muysken-Merens (liberaal) noemde staatspensioen 'gemaskeerde armenzorg' en pleitte voor een levensverzekering. De leden van SDAP-huize dachten daar duidelijk anders over: een levensverzekering was voor arbeiders onbetaalbaar.

Nellie Mansfeldt-de Witt Huberts (1864-1942) trouwde met de ruim tien jaar oudere luitenant-kolonel Wicher Mansfeldt. Het huwelijk bleef kinderloos. Beiden werden zeer actief in de vrouwenkiesrechtbeweging: Nellie bij de VvVK, Wicher bij de Mannenbond voor Vrouwenkiesrecht en bij de internationale tak van deze bond. Het echtpaar woonde vanaf 1909 in Utrecht.

Nellie Mansfeldt werd in 1911 presidente van de afdeling Utrecht en bleef dat tot zij met haar man in 1919 naar Arnhem vertrok. In die jaren ontplooidde de afdeling vele activiteiten en Nellie Mansfeldt speelde daarin een grote rol. Ze was zeer actief in het propaganda voeren, zowel plaatselijk als landelijk. Zo reisde zij in 1910 mee met een VvVK-delegatie naar Limburg en Zeeland om leden te werven en afdelingen op te richten.

Met haar man trad ze in het hele land op met het programma 'Vrouwenrecht en mannenplicht'. In de eerste jaren gaf Wicher de lezing en zorgde Nellie voor de 'vrolijke noot' met declamatie en zang. Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak en Wicher waarschijnlijk uitviel vanwege de mobilisatie, verzorgde zij de lezingen zelf. Nellie Mansfeldt publiceerde veel artikelen over vrouwenkiesrecht in de *Sumatra Post*, de *Groene Amsterdammer*, en de latere *Nieuwe Amsterdammer*. Zij was vanaf 1913 actief in de Vrijzinnig Democratische Bond, was lid van het hoofdbestuur van de VDB en stond in 1918 op de kieslijst voor de Tweede Kamer.

Nadruk op vrouwenkiesrecht

De keuze van het landelijk bestuur in 1903 om zich geheel te richten op de strijd voor vrouwenkiesrecht, wordt weerspiegeld in de Utrechtse 'openbare vergaderingen'. Zo sprak de presidente van de afdeling, Nellie Mansfeldt, over de vraag 'Is het in het belang onzer zaak, dat de vrouw zich aansluit bij een der politieke partijen?' en trad ze met haar man, Wicher Mansfeldt op met het programma 'Vrouwenrecht en mannenplicht'. Clara Mulder van de Graaf-de Bruyn (ook uit Utrecht) sprak over 'Hoe eenige invloedrijke katholieken over Vrouwenkies-

recht denken'. De strijd voor kiesrecht was ook het onderwerp van prominente buitenlandse sprekers als Rosika Schwimmer (Hongarije) en Carrie Chapman Catt (VS). In de loop der jaren lijkt het aantal bijeenkomsten in Utrecht flink gegroeid te zijn. In 1911 tellen we bijvoorbeeld binnen een maand twee openbare feestavonden en een ledenvergadering. Om de avonden aantrekkelijk te maken voor nieuwe leden, werden lezingen steeds

Elizabeth Heijn-Bieren (1871-1958) was de dochter van een schildersknecht. Vanaf 1892 werkte zij als onderwijzeres, eerst in Egmond en Zee, later in Amsterdam. Ze pleitte voor de benoeming van een vrouw in het hoofdbestuur van de Bond voor Nederlandsche Onderwijzers (BNO) en in 1902 publiceerde ze een brochure waarin zij onderwijzeressen opriep om lid te worden van de BNO. In 1903 trouwde Elisabeth met Hendrik Heijn - ook onderwijzer - en verhuisde met hem naar Utrecht. Voor zover bekend stopte toen haar loopbaan in het onderwijs. Het huwelijk bleef kinderloos. Zij was in 1898 een van de eerste leden van de afdeling Utrecht van de VvVK en tussen 1903 en 1910 presidente.

Zelf afkomstig uit een arbeidersgezin, wilde zij expliciet arbeidersvrouwen benaderen onder andere door als spreker op te treden 'op Volksvergaderingen, belegd met het doel vrouwen uit de volksklasse te bereiken'. In 1910 stelde ze kritische vragen over de uitspraak van Mien van Itallie-van Embden (lid van het hoofdbestuur) 'laat maar eerst 10 vrouwen het kiesrecht hebben'. Dat klonk alsof Van Itallie koos voor beperkt kiesrecht (voor dames) in plaats van kiesrecht voor alle vrouwen.

Elizabeth Heijn werd weer actief bij de opvolgers van de VvVK, de Nederlandsche Vereeniging voor Staatsburgeressen en later de Nederlandsche Vereeniging voor Vrouwenbelangen. Zij was vanaf 1921 tot in ieder geval 1931 presidente van de afdeling Utrecht. Daarnaast was zij actief in de Vrijzinnig Democratische Bond en stond ze op de kandidatenlijsten voor de Provinciale Staten in 1923 en 1927 en de Gemeenteraad in 1923 en 1935.

Nu komen wij U over iets heel vreemds spreken.

Over **Vrouwen-Kiesrecht**.

Maar is 't *waarlijk* wel zoo heel vreemd? Zijt gij *allen*, aan wie dit gezonden wordt, zoó overtuigd van uw *minderwaardigheid*, van uw niet-kunnen-indenken in gewichtige vraagstukken? gij, onder wie tal van studeerenden, bevoegden, in eigen onderhoud met trots voorzienden?

Zijt gij *allen* zoo overtuigd van uw ontbreken van alle belangstelling in wetten, waaronder ge zelve leven moet?

Zijt ge *allen* zoo in alle opzichten *tecreden* over wetten, uitsluitingen, onmondigverklaringen, die ons vrouwen speciaal treffen?

Raakt 't U niet, wanneer aan de wortels van ons *onderwijsstelsel* wordt gerukt?

Raakt 't U niet *of* en *hoe* ons volk zal krijgen een *ziekteverzekering*, later misschien *ouderdomspensioen* enz.?

Of en *hoe* een verbeterde *drankwet* zal worden ingevoerd?

Of en *hoe* de *prostitutie* worde bestreden?

Of en *hoe* 't vraagstuk van 't *onderzoek naar 't vaderschap*

worde opgelost?

Raakt U dat *alles* niet en nog veel meer belangrijks?

Schaamt U dan, gij slapenden, en opent uwe oogen! Gij zijt niet geschapen, om *blind* te kruipen door 't leven.

Eerste alinea's van circulaire afdeling Utrecht van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, afgedrukt in het Maandblad Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, 15 mei 1904

□ WWW.DELPHER.NL

meer afgewisseld met zang, declamatie en humoristische sketches. Volgens het hoofdbestuur slaagde Utrecht daar op de propagandadag op 15 juni 1910 goed in met een toneelstuk, dat 'niet met een zure saus, maar met crème fouettée (is) toe bereid'.

De leden in het land ontmoetten elkaar op de jaarvergaderingen. De organisatie van de zomervergadering, die meestal twee dagen duurde, lag in handen van de lokale afdeling. Die was ook verantwoordelijk voor het regelen van (particuliere) overnachtingsadressen, voor uitstapjes en het avondprogramma. In 1912 organiseerde Utrecht een boottocht op de Vecht, een uitje naar Zeist en een feestavond in de grote zaal van Buitenlust op de Maliebaan.

In 1918 stond naast de - bepaald niet emancipatori-

Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht.

Op verschillende manieren verspreidde de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht haar boodschap, zoals op deze kaart uit ca. 1915.

□ COLLECTIE IISG, AMSTERDAM

sche-komedie *Freuleken* in de Stadsschouwburg een ontvangst op het stadhuis op het programma. De wijze waarop burgemeester Fockema Andreae het hoofdbestuur en de afdelingsafgevaardigden ontving en toesprak, getuigde volgens Aletta Jacobs in haar toespraak op 'eene erkenning van, en eene instemming met ons streven'.

De straat op

De eerste jaren opereerde de VvVK vooral in zalen en zaaltjes; demonstreren vonden veel leden 'ongepast'. Er werd daarover binnen de Vereeniging lang en heftig gediscussieerd.

De VvVK, en ook de afdeling Utrecht, liep overigens in 1905 wel mee achter een banier 'Vrouwenkiesrecht' in de grote demonstratie voor algemeen kiesrecht in Utrecht. En ook op de propagandadag op 15 juni 1910 gingen leden

de straat op tijdens een optocht van Utrecht naar Zeist, met wagens vol teksten over 'vrouwenkiesrecht'. Het initiatief kwam vast van Henriette Verweij Mejan (presidente afdeling Zeist), een van de krachtigste voorstandsters van demonstraties binnen de VvVK. Volgens haar enthousiaste verslag in het *Maandblad* wachtten in Zeist 'duizenden en duizenden menschen' de demonstranten op. De strijd voor vrouwenkiesrecht werd steeds zichtbaarder. Op de propagandadag in 1912 werden vanuit een 'tentje' op het Janskerkhof de hele dag pamfletten uitgedeeld en praatjes gemaakt, volgens het verslag een 'kolossaal succes'. Met dezelfde formule werd een jaar later een breder publiek bereikt: 'een verblijdend teeken was dat het [...] ditmaal voor een groot deel onbekenden waren, in tegenstelling met verleden jaar.'

In 1918 werd opnieuw reclame gemaakt vanuit een 'tentje', maar nu ten tijde van de Tweede Jaarbeurs (25 februari tot 9 maart 1918). Het organiserende hoofdbestuur pakte dat niet erg adequaat aan en de presidente van Utrecht, Nellie Mansfeldt, greep in. Zij had al een plek in gedachte: weer op het Janskerkhof, vlakbij het (tijdelijke) restaurant van de Jaarbeurs. Het moest cachet hebben, zoals de andere jaarbeurs-stands: 'van hout, met verwarming en electrische verlichting'. Zij zette haar Utrechtse netwerk in, kreeg financiële steun van het hoofdbestuur en enkele afdelingen én zette de kas van de eigen afdeling in. Binnen een maand was het geregeld. Het kostte daarna wel enige moeite om het financiële gat van de afdeling weer te dichten, blijkt uit oproepen voor steun in het *Maandblad*.

Het kiesrecht veroverd

Met de Grondwetwijziging van 1917 mochten alle mannen naar de stembus, maar konden vrouwen alleen gekozen worden (passief kiesrecht). Pas in 1919 werd het vermaledijde woord 'mannelijk' uit de kieswet gehaald en was het algemeen kiesrecht ook voor vrouwen een feit.

Na de invoering van het passief kiesrecht deed in 1919 de eerste vrouw haar intrede in de Utrechtse gemeenteraad: Anna Clara Kempff, gekozen voor de SDAP. Zij was een gescheiden vrouw met twee kinderen. Dat was blijkbaar een lastige combinatie want al in 1920 gaf zij haar zetel op

‘vanwege huishouden en andere drukke werkzaamheden’. Bij de Tweede Kamer-verkiezingen in 1922 mochten vrouwen in Utrecht eindelijk naar de stembus, en in 1923 opnieuw voor die van de gemeenteraad en Provinciale Staten. In de gemeenteraad kwamen drie vrouwen: A. Secrève-Bregman voor de SDAP, A.A.M. Hutten² voor de Roomsche-Katholieke Staatspartij en M. van Royen voor de Vrijheidsbond. Alleen van Secrève is bekend dat zij actief was in de strijd voor vrouwenkiesrecht.

Het kiesrecht was binnengehaald, maar de strijd voor meer vrouwen in de politiek ging door. Het duurde nog jaren voordat vrouwen een factor van betekenis werden in de politiek. Tot ver na de Tweede Wereldoorlog was hooguit een op de tien Utrechtse gemeenteraadsleden vrouw³ en het duurde 51 jaar (1974) voordat de eerste vrouwelijke wethouder, Wil Velders-Vlasblom, aantrad. Daarna groeide het aandeel vrouwen in de Utrechtse politiek gestaag: de gemeenteraad bestaat op dit moment voor 43 procent uit vrouwen. In vergelijking met de rest van het land (34 procent) is dat een goede score. De strijd is niet voor niets gestreden.

Met dank aan Corrie van Eijl

Spotprent door Louis Raemaekers, bijvoegsel Maandblad voor Vrouwenkiesrecht 15 februari 1914

□ COLLECTIE IISG, AMSTERDAM

Bronnen

Er is geen archief bewaard gebleven van de afdeling Utrecht van de VvVK. Dit artikel is met name gebaseerd op:

Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (tot 1900 *Maandblaadje*), 1897-1919, digitaal raadpleegbaar via Delpher (tijdschriften).

Ledenlijst en catalogus 1908 Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, digitaal raadpleegbaar via Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis.

Gedenkboek Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, 1894-1919, digitaal raadpleegbaar via Atria.

Utrechtsch Nieuwsblad (1894-1940), digitaal raadpleegbaar via HUA.

Landelijke en regionale kranten en tijdschriften (1894-1940), digitaal raadpleegbaar via Delpher.

Mineke Bosch, *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland, 1882-1922* (Hilversum, 2019).

Noten

- 1 Over deze bond en voorvrouw Clara Wichmann is in dit tijdschrift al eerder geschreven, reden waarom in dit artikel de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht centraal staat. Zie: Els Kloek, ‘Clara Wichmann en de strijd voor het vrouwenkiesrecht’, *Tijdschrift Oud-Utrecht* 91 (2018) 138-144.
- 2 Ton van den Berg, Mejuffrouw A.A.M. Hutten (1891-1980), *Tijdschrift Oud-Utrecht* 91 (2018) 161.
- 3 HUA, Database Functionarissen Gemeente Utrecht.

Johann Hermann Kufferath, vernieuwer van het Utrechts muziekleven 1830 - 1862

‘Zoo ellendig [...] dat bijna niemand het zelve zoude bezoeken’, zo luidde in 1828 een oordeel over het niveau van het Collegium Musicum Ultrajectum, dat in Utrecht ‘Stadsconcerten’ verzorgde. Muziekdirecteur Johann Hermann Kufferath kreeg twee jaar later de leiding over het orkest en twee andere Utrechtse orkesten plus de nieuwe Stedelijke Zangschool. Hij bereikte opmerkelijke resultaten en was bijna dertig jaar de spil in het Utrechtse muziekleven.

Met het Collegium Musicum Ultrajectum (CMU) kende Utrecht al sinds 1631 een door het stadsbestuur ondersteunde muzikale vereniging. Naast een gratis ruimte kreeg het CMU een jaarlijkse subsidie van f 50,- die geleidelijk op zou lopen tot f 1.000,- in 1830. Was het CMU aanvankelijk een gezelschap van dilettanten, later werd het

aangevuld met gehuurde beroepsmusici, veelal afkomstig uit het muziekcorps van de Stedelijke Schutterij. In de 19e eeuw verhoogde de vereniging de aantrekkelijkheid van de door haar georganiseerde ‘Stadsconcerten’ door ook beroemde binnen- en buitenlandse solisten en dirigenten / componisten te engageren.

Muziekdirecteur

Het stadsbestuur wilde meer dan alleen concertmuziek bevorderen. In 1829 vonden onderhandelingen plaats met de schoolcommissie, het lokale bestuur van de in dat jaar opgerichte Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst en het CMU. Inzet was de verbetering van het zangonderwijs op de scholen, resultaat was de oprichting van een stedelijke zangschool. De directeur daarvan zou ook dirigent moeten worden van het CMU, het orkest van de Schouwburg en (mogelijk) het Utrechtsch Studenten Concert. Zijn jaarlijkse toelage van f 900,- kon hij nog verhogen door het geven van privé-lessen waarvoor hij echter ‘hoogstens 15 stuivers per uur’ mocht rekenen.

Om een geschikte kandidaat te vinden, benaderde J. Hora Siccama, de secretaris van Collegium Musicum Ultrajectum, Johann Heinrich Lübeck, de eerste directeur van de Koninklijke Muziek-

school in Den Haag. Deze wees hem op Johann Hermann Kufferath, muziek-directeur in Bielefeld. Op 25 oktober 1829 schreef Hora Siccema dat hij het genoeg had 'aan het Hoofdbestuur te kunnen mededelen, dat wij in onze pogingen tot verkrijging van een muziek-directeur geslaagd zijn'. Kufferath gaf aan Utrecht de voorkeur boven aanbiedingen voor functies in Keulen en Paderborn en nam met zijn echtgenote, de sopraan Elisabeth Reintjes, zijn intrek in zijn eerste Utrechtse (huur)huis aan de Pieterstraat 2 (nu een rijksmonument).

Vanaf 1830 vervulde Kufferath een sleutelrol in het Utrechtse muziekleven, een rol die in de muziekgeschiedenis lang enigszins onderbelicht is gebleven.¹ Het duurde tot 2008 voordat de eerste grote studie aan leven en werk van Kufferath werd gewijd door de musicoloog Geerten Jan van Dijk. In zijn masterscriptie concludeert hij dat Kufferath 'als muziekdirecteur, dirigent, muzikleraar, componist en organisator een opmerkelijke bijdrage [...] geleverd [heeft] aan het Nederlandse muziekleven en dat van Utrecht in het bijzonder'.

Muzikaal wonderkind

Johann Kufferath werd geboren op 12 mei 1797 in Mülheim an der Ruhr. Hij groeide op in een muzikale familie. Zijn vader Carl was horlogemaker en een niet onverdienstelijk amateur-musicus. Johann en zijn zes broers waren zeldzaam muzikale talenten, volgens tijdgenoten vormden ze een 'musikalische Siebengestirn' (een constellatie van zeven heldere ster-

ren). Drie van hen - Johann, Ludwig en Hubert Ferdinand - verlieten Duitsland om carrière te maken in Nederland en België.

In 1822 ging Johann in Kassel studeren bij de beroemde violisten en componisten Louis Spohr (1784-1859) en Moritz Hauptmann (1792-1868). Johann August Friedrich Burgmüller (1766-1824), muziekdirecteur in Düsseldorf beval de jonge Kufferath bij Spohr aan als een 'Künstler aus unserer Nachbarschaft, welcher, so oft er nur Ihren Nahmen nennen hört, von so hoher Gluth entflammt und in höhere Regionen der Kunst geleitet wird, so daß er keine Ruhe mehr hat, bis er Ihnen dieses selbst ausdrücken kann'. De studie verliep succesvol en één jaar later, in 1823, werd Johann al *Musikdirektor* in Bielefeld. Mede door zijn Bielefeldse periode was een aantal befaamde solisten later bereid in Utrecht te komen concineren, zoals Clara Wieck, Robert Schumann, Henri Vieuxtemps en Henryk Wieniawski.

Orkest-dirigent

Kufferaths Utrechtse carrière begon op 30 januari 1830 met een concert door het 'Stadsorkest' Collegium Musicum Ultrajectinum (CMU). Het werd een familiedebuut met Johann als dirigent en zijn vrouw Elisabeth Reintjes als solist. Op de lessenaars stond de vierde symfonie van Ludwig van Beethoven, ouvertures van Bernard Romberg (1767-1841) en diens neef Andreas Romberg (1767-1821), aangevuld met viool-variaties door en van Kufferath zelf en door Elisabeth gezongen variaties op het thema

Martine Mussies

Studeerde piano, Russisch en muziekwetenschap. Is nu als promovendus verbonden aan de Universiteit Utrecht.

Mirjam de Jong

Studeerde biologie en toxicologie, publiceerde met Martine Mussies 50 jaar Bachcantates Utrecht en verdiept zich in de geschiedenis van het 19e-eeuwse Utrechtse muziekleven.

J. Keiser, portret van Johann Hermann Kufferath, ca. 1835

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Mich flischen alle Freuden, die wellicht ook door Johann Kufferath gecomponeerd waren. Volgens de notulen van het CMU was Kufferaths Utrechtse debuut een groot succes:

'Dit concert was te meer bezocht uit hoofde van het debuut van de heer en mevrouw Kufferath, en dat volkomen aan de verwachting beantwoordde daar de heer Kufferath beroemd zijnde als directeur der muziek, zoo wie door zijn kunst talent op den viool, als dirigeren van het orkest de kundigste blijken gaf, terwijl mevrouw Kufferath dit concert zeer veraangenaamde, door het zingen van verscheidenen aria's, welke door ieder der aanwezigen met waardering werden aangehoord.'

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Clara Schumann-Wieck, foto in Album met foto's en portretten van solisten opgetreden met het CMU 1837 - 1866 met data van haar optredens.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF. ARCHIEF CMU

**** VIERSTEMMIGE ZANGEN**, opgedragen aan de **VRIJWILLIGE JAGERS DER UTRECHTSCHER HOOGESCHOOL**, door **J. H. KUFFERATH**, Stads-Muzijk-Directeur, te Utrecht, wordt op heden den 19^{den} October uitgegeven en verkrijgbaar gesteld te Utrecht, bij *J. en L. Caramelli & Comp., J. G. van Terveen en Zoon, A. Verhoesen en J. P. Houtman*; de prijs is 40 Cents, ten voordelen der Huisgezinnen van Gesneuvelden enz. enz., bij het Leger.

WWW.DELPHER.NL

Omdat het CMU voornamelijk uit amateurs bestond en niet of nauwelijks repeteerde, liet het niveau van musiceren bij Kufferaths aantreden nogal te wensen over. Een tijdgenoot berichtte twee jaar eerder zelfs dat het CMU 'zoo ellendig is, dat bijna niemand het zelve zoude bezoeken, zoo de vreemde obliagaat spelers het zelve niet ophielden zoo als ik hoor'.

Toen hij in 1830 aangesteld werd als directeur telde het ensemble 30 leden, van wie vijf beroepsmusici. Om het niveau van het orkest zelf en de concerten die ze gaven te professionaliseren nodigde Johann gastmusici uit en stuurde hij zijn eigen muzikanten naar Duitsland om een beroepsopleiding te volgen.

In de loop der jaren wist Kufferath de kwaliteit van de uitvoeringen door het CMU flink te verbeteren. Clara Schumann, die op 26 november 1853 optrad als soliste, complimenteert de dirigent in haar dagboek met zijn 'voltrefflich einstudierten Dilettantenorchester'. En haar man Robert Schumann, die haar vergezelde, was zeer te spreken over de uitvoering van zijn *Rheinische Sinfonie*.

Eén van de belangrijke vernieuwingen die Kufferath doorvoerde, betrof het repertoire van het CMU. In de jaren 1820-1830 studeerde het orkest werken in van de Weense klassieken Haydn en Mozart en van 'Kleinmeister' als Gijrowetz, Romberg, Paer en Küffner. Johann Kufferath had een voorkeur voor de romantiek en als eerste in Utrecht - en één van de eersten in Nederland - programmeerde hij muziek van Robert Schumann.

Zijn repertoirekeuze bleef niet onopgemerkt en toen hij in 1862 weer naar Duitsland terugkeerde schreef Domorganist dr. W.J.F. Nieuwenhuijsen in het muzikaal nieuwsblad *Euterpe* dat 'ofschoon men vóór zijn komst slechts een enkele symphonie van Beethoven trachtte uit te voeren, onder zijne leiding ruim dertig Symphonien en meer dan vijftig Ouvertures, welke hier vroeger geheel onbekend waren, zijn ingestudeerd en op zeer bevestigende, dikwijls treffelijke wijze ten uitvoer zijn gebracht'. Verder hebben we het ook aan Kufferath te danken dat vele, nu beroemde (buitenlandse) composities hun Nederlandse première beleefden, zoals de Ouverture uit *Tannhäuser*, überhaupt het eerste werk van Wagner dat in Nederland geklonken heeft en de *Tweede Symfonie*, bijgenaamd 'De Oceaan', van Anton Rubinstein.

Sinds 1830 had Kufferath ook het Studenten-Concert onder zijn hoede, een subgezelschap van het Utrechtsch Studenten Corps. Het orkest verzorgde concerten op verschillende locaties zoals park Tivoli, de Stadsmuziekzaal (het koor van de Mariakerk), café-restaurant Buitenlust (nu Maliebaan 43) en na 1847 het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats. Vooral de zogenaamde 'Dames Concerten' bezorgden Kufferath vele lovende recensies in het *Nederlandsch Muzikaal Tijdschrift* en in *Caecilia*.

Zangleraar

Naast zijn orkestverplichtingen had Kufferath zijn handen vol aan zijn

Programma bij de opening van de concertzaal van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen op 20 maart 1847.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

directeurschap van de Stedelijke Zangschool. Deze 'Stedelijke Zang-klasse' voor 'behoefte kinderen' en 'kinderen der gezeten burgerlieden' - aldus de notulen - repeteerde in de oude raadsaal van het stadhuis aan de Stadhuisbrug. Kufferath werd als docent aangesteld en op maandag- en woensdagavond gaf hij zangles aan zo'n 100 kinderen die een aanbeveling van hun onderwijzer konden laten zien met 'eene genoegzamen waarborg van eene beschaafde opvoeding en eenigen muzikalen aanleg'.

De beste 50 zangers verzamelde Kufferath in een aparte klas die hij op dinsdagavond onderwees in de uitvoering van geschikte koor- en zangstukken. Om te voorzien in een blijvend zangkoor richtte hij later een koor van 60 gevorderde leerlingen op met wie hij op vrijdag oefende. Daarnaast kregen nog eens 20 jongens les van hem in het spelen op de hoorn. De meeste lessen gaf hij de eerste tien jaar gratis. Met Kufferath als stuwende kracht liep Utrecht voorop in het Nederlandse muziekonderwijs.

Componist

Zoals ook zijn biograaf Van Dijk opmerkt, is het lastig om een beeld te schetsen van Kufferath als componist. Zijn nagelaten oeuvre is niet groot - er is waarschijnlijk veel verloren gegaan - en er bestaan nauwelijks opnames van.² In 1836 componeerde hij een feestcantate voor het 200-jarig bestaan van de Utrechtse Hogeschool en in 1847 een inwijdingsouverture voor de opening op

20 maart van dat jaar van het Gebouw K&W. De partituren zijn, net als van enkele andere cantates, ouvertures en pianostukjes bewaard gebleven en bevinden zich in de Alsbach-collectie in het Nederlands Muziek Instituut in Den Haag. Daarnaast liggen er partituren in de Toonkunst-Bibliotheek Amsterdam, de Universiteitsbibliotheek Utrecht en in Het Utrechts Archief. Volgens de muziekwetenschapper Eduard Reeser kan de Jubelcantate 'tot het beste worden gerekend wat gedurende dit tijdperk in ons land is verschenen'.³

Vertrek uit Utrecht

Na uiterst succesvolle jaren begon zich vanaf 1848 voor het eerst een kentering in het wederzijdse vertrouwen tussen Kufferath en de bestuurders van het Utrechtse muziekleven af te tekenen. Bij de amateurs van het CMU viel hij uit de gratie, omdat hij 'modern' repertoire wilde programmeren (zoals Wagner en Liszt) in

Johann Herman Kufferath, foto in *Album met foto's en portretten van solisten opgetreden met het CMU 1837-1866*

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF CMU

plaats van marsmuziek. En in de pauze van het Vierde Stadsconcert in februari 1849 zou Kufferath iemand zwaar beledigd hebben. Waar het conflict precies om draaide, wordt uit de correspondentie en de notulen echter niet duidelijk. Mogelijk had de vertrouwenscrisis ook te maken met geldgebrek: het publiek bleef weg, omdat er geen geld was om werkelijk grote solisten te engageren. Vanaf 1855 traden er in Utrecht ook diverse orkesten op van buiten de stad, waartegen de kwaliteit van de Utrechtse concerten maar magertjes afstak.

Er volgden moeilijke jaren vol conflicten voor Kufferath. In een brief aan de Burgemeester en Wethouders op 10 juni 1861 ziet het bestuur van het CMU alle aanleiding voor ontslag van Kufferath: 'Het orkest bevat ontegenzeggelijk geschikte - ja uitstekende meesters en liefhebbers die zich veele offeringen getroosten tot samenwerking en goede uitvoering van instrumentale werken te verkrijgen - doch hierin vooral leert de ondervinding der laatste jaren dat het collegium

niet aan haar doel beantwoordt en die uitvoeringen meestal zeer gebrekkig, ja zelden goed zijn te noemen - eenparig was dan ook het gevoel van vele leden, meesters en liefhebbers in het orkest dat de voornaamste oorzaak hiervan te zoeken is in de tegenwoordige leiding van den directeur, de heer Kufferath. [...] Hoe vele verdiensten hij ook als componist en muziekmeester moge bezitten, hoeveel hij werkelijk tot opleving en verbetering der muziek moge verrijkt hebben. Wij en velen met ons zullen dit dankbaar erkennen, de heer Kufferath is uit hoofde van zijnen vergevorderde leeftijd naar het bescheiden oordeel van de ondertekenaars (en dit is ook het oordeel van de leden en deskundigen) niet meer op de hoogte van de tegenwoordige tijd, niet meer geschikt om die ambitie gaande te houden en met de noodige veerkracht te handelen, die in de persoon van een orkest-directeur vereischt worden. Getuige hiervan de orkestbegeleiding der

solisten - meestal onpartijdige artisten - er de merklijk betere uitvoeringen der orkestwerken onder leiding van andere bekende directeurs.'

Zes jaar eerder, in 1855, vierde Kufferath zijn 25-jarig jubileum als muziekdirecteur in Utrecht, met een soirée musicale en een receptie, waarop hij vele kostbare cadeaus aangeboden kreeg, maar toen was hij eigenlijk al in ongenade gevallen. Het vijfde Stadsconcert op zaterdag 29 maart 1862 werd het laatste concert dat Kufferath in Utrecht dirigeerde. Het stadsbestuur had het ontslagverzoek van het CMU-bestuur niet opgevolgd, maar Kufferath hield de eer aan zich en diende zelf zijn ontslag in. Hetzelfde jaar verliet hij de stad en hij zou twee jaar later overlijden in Wiesbaden. Het bestuur van het Collegium benoemde naar aanleiding van de beschikking van de gemeenteraad op 8 december 1862 zijn opvolger: Richard Hol.

Met dank aan Mieke Breij

Noten

- 1 Meer dan een zijdelingse vermelding in boeken over Robert en Clara Schumann of Johannes Brahms krijgt hij niet. In de uitgebreide *Composer Genealogies* (2017) van Scott Pfitzinger wordt hij alleen vermeld als Duitse componist. In oudere jaargangen van dit tijdschrift (1947 en 1963) verschenen korte artikelen over het muziekonderwijs door Kufferath en zijn laatste jaren in Utrecht.
- 2 De aria 'Praal lang, o lieflyke Avondstar!', uit *Jubel-cantate* op.1 door sopraan Mirjam Beumer en pianist Wolter Willemsen is te vinden op cd *Oranje en de muziek* (Attacca 2009). Een piano-versie van *Welkomstgroet voor Z.M. Willem III* (1853) op een tekst van Jacob van Lennep wordt gespeeld door Martine Mussies op YouTube: <https://youtu.be/QU5vy1E6G9o>
- 3 *Een eeuw Nederlandse muziek 1815-1915* (Amsterdam 1950) 55-56, aangehaald in Van Dijk (2008).

Bronnen

- HUA, Archief Collegium Musicum Ultrajectum inv.nrs. 9, 20-1, 40-1, 41-1, 60, 83 en 85.
- Anoniem, 'Uit de laatste levensjaren van J.H. Kufferath', *Maandblad van Oud-Utrecht* 20 (1947) 68-69.
- Bastiaenen, C.A.J., 'De Stadszangschool van J.H. Kufferath', *Maandblad van Oud-Utrecht* 36 (1963) 105-107.
- Butter, K.J., *Het Utrechtse Muziekleven 1830-1904. Aspecten van een Ontwikkelingsfase uit de Muziekgeschiedenis van Utrecht* (Utrecht 1994).
- Cronheim, P., *125 jaar Toonkunst* (Amsterdam 1956).
- Dijk, Geerten Jan van, *Johann Herman Kufferath (1797-1864) Muziekdirecteur te Utrecht*. Masterthesis Muziekwetenschap Universiteit Utrecht (Utrecht 2008) online: <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/30458>.
- Grijp, Louis Peter (hoofredactie), *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden* (Amsterdam 2001).
- Kolland, Hubert, 'Johann Hermann Kufferath', in: *Neue Deutsche Biographie*. Band 13 (Berlin 1982) 242.
- Saar, J. du, *Het Collegium Musicum Ultrajectum in de laatste honderd jaar* (Utrecht 1941).

Wederopbouw in Utrecht

Begin dit jaar hielden Arjan den Boer en Bettina van Santen een drukbezochte en enthousiast onthaalde Van der Mondelezing over de Utrechtse wederopbouwperiode. Met Ronald Willemsen schreven ze over hetzelfde onderwerp een boek dat een even positieve respons verdient. In elf hoofdstukken beschrijven de auteurs de enorme groei van de stad die leidde tot nieuwe grote woonwijken als Tolsteeg-Hoograven, Kanaleneiland en Overvecht, kleinere als Kromme Rijn, Halve Maan, Tuindorp-Oost en Rijnsweerd, industrieterrein Lageweide, universiteitscentrum De Uithof, stationsgebied Hoog Catharijne en enkele ingrijpende renovaties in en aan de rand van de binnenstad. De plattegrond voorin het boek maakt duidelijk dat het om ruim de helft van het stadsoppervlak in die periode gaat.

Het boek is veel meer dan een fraai geïllustreerde opsomming van alle stadsuitbreidingen. In de elf hoofdstukken die ieder een wijk behandelen, maakt Bettina van Santen duidelijk welke stedenbouwkundige (en maatschappelijke) visies ten grondslag lagen aan de bouwplannen en of het gelukt is die te realiseren. Deze hoofdstukken worden afgewisseld met een stuk of 20 portretten van bijzondere gebouwen, zoals de Stadionflat, het Concordegebouw en het SHV-kantoor (door Arjan den Boer) en van tien toonaangevende architecten, zoals Piet Dingemans, Jop Leicher en Sjoerd Wouda (idem samen met Ronald Willemsen).

Arjan den Boer, Bettina van Santen en Ronald Willemsen, *Utrecht bouwt 1945 - 1975*. Utrecht, Uitgeverij Matrij, 2019. ISBN 978 90 5345 553 1. 184 blz., €24,95.

Machtig man uit Amersfoort

Dat het 400 jaar geleden is dat raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) onthoofd werd, wordt dit jaar op vele manieren herdacht. Een van de nieuwe boeken over zijn opkomst en ondergang is een beknopte monografie door Jan Niessen, gids van het Gilde in Van Oldenbarnevelts geboortestad Amersfoort. In zes hoofdstukken beschrijft Niessen hoe de burger Van Oldenbarnevelt tijdens de Tachtigjarige Oorlog stap voor stap opklom totdat hij de machtigste man in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was. Hij stond niet alleen aan de wieg van de Republiek, maar speelde ook een beslissende rol bij de totstandkoming van de Vereenigde Oostindische Compagnie (1602) en het Twaalfjarig Bestand (1609-1621).

Na een korte inleiding op de politieke situatie in het rijk van Karel V volgen hoofdstukken over Johans jeugd- en studiejaren en de professionele en privé-beslissingen (advocaat aan het Hof van Holland en huwelijk met Maria van Utrecht) die bepalend

zouden worden voor zijn verdere carrière. De meeste pagina's zijn ingeruimd voor zijn gloriejaren waarin een vruchtbare samenwerking met stadhouder Maurits van Nassau tot stand kwam, en aan de verwijdering tussen hen die uitliep op Van Oldenbarnevelts arrestatie, veroordeling en onthoofding. De vergelijkingen die Niessen maakt met de 20e en 21e eeuw om de actualiteit te illustreren van de politieke vraagstukken waarvoor Van Oldenbarnevelt zich gesteld zag, zullen niet aan iedereen besteed zijn. Jan Niessen, *Johan van Oldenbarnevelt 1547 - 1619. Vormgever van de Republiek*. Utrecht, Uitgeverij Matrij, 2019. ISBN 978 90 5345 546 3. 132 blz., €19,95.

Strijd om vrouwenkiesrecht

Tot 16 september is in het Groninger Museum de tentoonstelling *Strijd! Honderd jaar vrouwenkiesrecht* te zien. Mineke Bosch, hoogleraar moderne geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en medesamensteller van de expositie, is de auteur van het prachtige, kloekke boek dat bij de tentoonstelling verscheen. In twaalf 'beeldessays' reproduceert het de meeste tentoongestelde portretten, foto's en objecten, maar daarnaast biedt het veel meer dan een traditionele catalogus. Het is de eerste uitgebreide wetenschappelijke studie die de strijd om het Nederlandse vrouwenkiesrecht in de volle breedte beschrijft, in een internationale context en als onderdeel van een veelomvattender emancipatiestrijd. Nadruk ligt op de periode 1882 - 1922, vanaf het moment dat de Amerikaanse publiciste Elise Houghton Nederlandse vrouwen oproept om stemrecht te eisen (1882) tot de eerste keer dat vrouwen daadwerkelijk hun stem uit kunnen brengen (1922).

Met veel oog voor de rol van de pioniersters en door het uitlichten van betekenisvolle details laat Bosch zien dat de strijd voor vrouwenkiesrecht steeds meer een massabeweging werd van vrouwen én mannen uit alle standen en regio's. Een hoofdrol daarin was weggelegd voor de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, die zich ontwikkelde tot een professionele organisatie met een breed repertoire aan propagandamateriaal en actievormen met als hoogtepunt het in 1914 door 168.000 Nederlanders ondertekende volkspetitionnement.

Mineke Bosch, *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland 1882 - 1922*. Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2019. ISBN 978 90 8704 774 0. 390 blz., € 35,-.

Wandelen langs Utrechtse dieren

Aan de uitgebreide reeks wandelroutes door de Utrechtse binnenstad hebben Henny van Rij en Rosanne van Oudheusden de *Utrechtse Dierenroute* toegevoegd. Die laat de wandelaar kennis maken met ruim 100 beelden, ornamenten, gevelstenen en tegels met paarden, apen, koeien, olifanten, vissen, vogels, slangen, kikkers, leeuwen en andere beesten.

De basisroute (3 km) en drie uitbreidingen met korte beschrijvingen van alle objecten zijn gratis te downloaden op www.dierenmuseum.nl.

‘Een lastige oude heer’

Over de moeizame totstandkoming van het industrieterrein Lageweide

In 1946 stond de gemeente Utrecht in de startblokken om het nieuwe industrieterrein Lageweide aan te leggen. De economische wederopbouw van de stad zou er een enorme impuls door moeten krijgen. De gemeente had echter gerekend buiten één van de grondeigenaren in het gebied, mr. W.A.H. Elink Schuurman, een man die zich niet makkelijk opzij liet zetten.

Bettina van Santen

Architectuurhistoricus bij de gemeente Utrecht en
redactielid van dit tijdschrift

Willem Anton Hendrik Elink Schuurman werd geboren in 1870 in Utrecht als zoon van Hendrik Elink Schuurman en Sophie de Heus. Na een studie rechten in Leiden promoveerde hij in 1893 op 'de berekening en het bewijs van brandschade'. Het onderwerp mag niet verrassen, aangezien de familie werkzaam was in de wereld van de brandverzekeringen sinds overgrootvader Hendrik Elink Schuurman in 1811 de Algemeene Brand-waarborg-Maatschappij had opgericht.¹

Willem Elink Schuurman ging aanvankelijk in het familiebedrijf aan het werk, richtte vervolgens een eigen assurantiekantoor op en werd in 1913 lector in het Verzekeringswezen aan de universiteit van Leiden en aan de net opgerichte Nederlandsche Handels Hogeschool in Rotterdam.

Willem Elink Schuurman was een sociaal bewogen man, die zich geroepen voelde

*De aanleg van het industrieterrein Lageweide
I werd dankzij de bezwaren van Willem
Elink Schuurman enige jaren vertraagd.*

□ FOTO KLM AEROCARTO 1964 | HET UTRECHTS
ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

geboortestad Utrecht de bouw van zo'n 'arbeiderstuindorp' af te dwingen. Willem Elink Schuurman woonde zelf met zijn gezin sinds de jaren twintig in Den Haag, maar zijn familie bezat al sinds de 19e eeuw veel grond in de polder Lage Weide.⁴

Rond 1912 toonde de Amsterdamse fabriek Werkspoor interesse in een aantal percelen in eigendom van hem en zijn ouders, gunstig gelegen aan het Merwedekanaal. 'Toen de verkoop tot stand was gekomen, vroeg mijn man waar het werkvolk vandaan zou komen', aldus echtgenote Christina. 'Heen en weer reizen naar Amsterdam meende de directie. Nu had mijn man kort te voren in

zich in te zetten voor de arbeiders. Hij was lid van de Nederlandsche Vereeniging voor Wettelijke Bescherming der Arbeiders en van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Op partijbijeenkomsten sprak hij regelmatig over het nut van werklozen- en ziekteverzekeringen voor arbeiders. In opdracht van de Nederlandse regering onderzocht hij de ziekte- en ouderdomsregelingen voor arbeiders in Denemarken, Duitsland en Engeland. Na de Eerste Wereldoorlog raakte hij intensief betrokken bij de Volkenbond, de internationale beweging voor wereldvrede.

Elink Schuurman bleek een overtuigd pacifist, die correspondeerde met voorstanders van ontwapening over de hele wereld en allerlei publicaties hierover uitbracht. Hij was een vurig pleitbezorger voor het recht op dienstweigering. In 1921 verruilde hij de SDAP voor de net opgerichte Democratische

Partij die algehele ontwapening een prominente plaats in haar partijprogramma gaf.² Ook zijn echtgenote Christina Elink Schuurman-Wegenaar was maatschappelijk actief, zij streed voor 'gelijke burgerschapsrechten' voor vrouwen.³

Tuindorp Elinkwijk

Elink Schuurmans interesse voor de rechten van arbeiders was ongetwijfeld de aanleiding voor zijn betrokkenheid bij de 'tuinstadbeweging'. Die internationale beweging bepleitte goede huisvesting van fabrieksarbeiders door het bouwen van speciale arbeiderswijken met ruime woningen en veel groen. Het grote voorbeeld was *Port Sunlight* van de Sunlight-fabriek in Engeland. Elink Schuurman werd hoofdredacteur van *De Pionier*, het blad van de Nederlandse Tuinstadbeweging. In 1912 kreeg hij de kans om aan de rand van zijn

Willem Anton Hendrik Elink Schuurman als student in Leiden. De foto maakt deel uit van een album met portretten van Leidse studenten in historisch kostuum.

□ COLLECTIE RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

Engeland het arbeidersdorp bezocht door Sunlight voor zijn arbeiders gesticht en was opgetogen over die stichting thuisgekomen. Eénfamiliewoningen met tuintjes! En toen kreeg hij het idee, dat er nu de gelegenheid was dit ideaal ook na te streven. [...] Zoo ontstond Elinkwijk.⁵ De directie van Werkspoor kocht de grond tegen een billijke prijs, op voorwaarde dat ze er een 'tuindorp' zou bouwen. Het wijkje met zijn ruime en groene opzet en bijzondere architectuur zou de naam 'Elinkwijk' krijgen.

Weigraaf van Hoge en Lage Weide

In 1928 nam Elink Schuurman de functie van weigraaf⁶ van het waterschap de Hoge- en Lage Weide op zich. Hoe hij in deze functie terecht kwam, is niet bekend, maar hij kende het gebied en de pachters in ieder geval goed. Hij deed dit werk aanvan-

Willem Elink Schuurman werd in 1924 lid van de Nooit meer oorlog federatie.

□ COLLECTIE IISG

De Bessemerlaan en de Wattlaan in Elinkwijk, ca.1920. Het arbeidersdorpje voor werknemers van Werkspoor was dankzij Elink Schuurman opgezet volgens de idealen van de 'tuinstadbeweging'. De wijk werd naar hem vernoemd. Vanwege de bijzondere opzet en architectuur is Elinkwijk sinds 2013 een rijksbeschermd stadsgezicht.

□ PRENTBRIEKAARTEN UITGEGEVEN DOOR J. DE HAAN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

kelijk naast zijn andere werkzaamheden, maar op 29 augustus 1931 legde hij plots al zijn bestuursfuncties bij de Vredesbeweging vrijwillig neer. Op die dag werd zijn oudste zoon dienstplichtig en hij vond dat de band met zijn zoon nu voorging. 'Wat het zwaarst is moet het zwaarst wegen', schreef hij in een verantwoording.⁷ Dat Elink Schuurman een principieel mens was, bleek opnieuw in november 1933, toen hij zich openlijk verzette tegen ir. Anton Mussert. Mussert was sinds 1927 hoofd-ingenieur van Provinciale Waterstaat en had dus een leidinggevende functie bij de

waterschappen. In 1931 richtte Mussert de Nationaal-Socialistische Beweging op, werd politiek actief en droeg in publicaties en toespraken de standpunten van de partij uit. Gedeputeerde Staten van Utrecht zaten er mee in hun maag, maar meenden niets te kunnen doen 'zolang zijn optreden naar buiten niet in strijd geacht wordt met zijn positie als hoofdamtenaar'. Elink Schuurman dacht daar anders over. Hij zond in 1933 een gestencild schrijven rond aan Gedeputeerde Staten en aan alle waterschappen vanwege een 'diepgevoelde teleurstelling over het uitblijven

van elke reactie van het bestuur' en pleitte voor een optreden van de regering tegen deze 'gevaarlijke partij'.⁸ In april 1940 verleende GS aan de 69-jarige Elink Schuurman 'eervol ontslag' als weigraaf.⁹ Een rustige oude dag zou echter aan hem niet besteed blijken.

Verzet tegen onteigening

In augustus 1946 legde de Utrechtse gemeenteraad het 'Uitbreidingsplan in hoofdzaak Lageweide' op het stadhuis ter inzage. De wens om in Lage Weide een industriegebied aan te leggen, dateerde al uit de jaren twintig en kwam voort uit het uitbreidingsplan van Berlage en Holsboer. Zoals meer onderdelen van dit plan was het (nog) niet uitgevoerd.

In 1943 besloten de Rijksdienst van het Nationaal Plan¹⁰, de provincie en de gemeente Utrecht alsnog tot de aanleg van een groot industriegebied bij Utrecht. Daarmee moest versnippering van bedrijventerreinen in de provincie voorkomen worden. En zo kwam na de bevrijding het uitbreidingsplan Lageweide gereed, inclusief een onteigeningsplan voor alle grond en de daarop gelegen boerderijen. Belanghebbenden konden bezwaren indienen.

Elink Schuurman - die later zou zeggen dat hij 'niet in Utrecht wonende' het uit de tweede hand had vernomen - informeerde bij de gemeente naar een industrieplan dat 'eerstdaags' ter inzage zou komen, omdat hij daarvan dan op de hoogte gesteld wilde worden als eigenaar van de grond. Blijkbaar was het niet gebruikelijk om grondeigenaren van tevoren over zo'n plan in te lichten, maar moesten zij dat te weten komen via de krant of het informatiebord op het stadhuis. Op het bericht dat de plannen al ter inzage lagen, kwam Elink Schuurman naar Utrecht om ze in te zien. Hij meldde ná de sluitingsdatum aan B&W dat hij extra tijd nodig had om een bezwaarschrift in te dienen en kreeg daarop te horen, dat hij dan weliswaar te laat zou zijn, maar dat men er 'ambtshalve' toch aandacht aan zou besteden.

Formele en inhoudelijke bezwaren

Als jurist zette mr. Elink Schuurman allereerst een aantal juridische bezwaren op een rij. Zo kon de raad geen uitbreidingsplan op basis van de Woningwet vaststellen wanneer de nieuwe bestemming alleen industrie betrof. Onteigenen mocht volgens de wetgeving alleen in 'het belang van de

Schaapskooi bij boerderij Hendrikhof met boer J. Vonk. Deze foto maakt deel uit van de foto-reportage die Elink Schuurman in de zomer van 1947 maakte van het gebied.

□ FOTO W.H.A. ELINK SCHUURMAN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELD MATERIAAL

volkshuisvesting' en dat was hier niet aan de orde. Ook wees hij op het globale karakter van het uitbreidingsplan. Er ontbraken uitwerkingskaarten met informatie over de geplande havens, de toekomstige spoorlijn, tracés van water en wegen enzovoorts. Ook dit was niet conform de wettelijke eisen aan zo'n plan.

Naast deze bezwaren van 'formele aard' had Elink Schuurman ook inhoudelijke bezwaren. Voor het industrieterrein zouden boerenbedrijven moeten wijken en dus werd het landbouwbelang geschaad. Als voormalige weigraaf wist hij bovendien dat de ondergrond van de Lage Weide minder geschikt was als industrieterrein dan enkele gebieden 'stroomopwaarts op hoger gelegen grond', zoals de polder Papendorp. Tenslotte hield hij de gemeente voor dat een groeiende stad als Utrecht behoefte had aan recreatieterrein en 'een ongerepte groenen gordel'. Er lag een uitgelezen kans om

Boerderij Sophia's Hoeve in polder Lage Weide. De boerderij was vernoemd naar de moeder van Willem Elink Schuurman. Voor de boerderij zit diens vrouw.

□ FOTO W.H.A. ELINK SCHUURMAN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

hier een recreatiegebied voor de Utrechters te maken! Het begrip 'groene gordel' ontleende hij aan stedenbouwkundige discussies uit de jaren dertig: om te voorkomen dat de bebouwing zich als een olievlek over landelijk gebied zou uitbreiden, waren er 'groene gordels' nodig om een stad aantrekkelijk en gezond te houden.¹¹

Brief aan de Koningin

Vier dagen voordat het bezwaarschrift bij de gemeente binnenkwam, had de gemeenteraad al ingestemd met de voorlopige plannen en deze ter goedkeuring doorgestuurd naar Gedeputeerde Staten. Die kregen het bezwaarschrift vervolgens nog wel in te zien, maar lieten Elink Schuurman schriftelijk weten dat zijn bezwaren ongegrond werden verklaard.

In maart 1947 ging de gemeenteraad over tot de definitieve vaststelling met opnieuw een bezwaartermijn. Een poging van Elink Schuurman om met enkele diensthoofden van de gemeente in gesprek te komen, werd beleefd afgewimpeld. Men had echter buiten zijn vasthoudendheid gerekend, want op de sluitingsdatum van de bezwaartermijn postte Elink Schuurman een brief aan Koningin Wilhelmina. Hij schreef haar over zijn zorg voor het gebied als weigraaf

en eigenaar, over de gronden die al 150 jaar familiebezit waren en over de 'overrompeling' door de gemeente en de overhaaste besluitvorming. De brief miste zijn uitwerking niet.

Tot frustratie van de gemeente moest die zich tegenover de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting verantwoorden over de gevolgde procedure en tegenover de Rijkslandbouwconsulent over het onteigenen van agrarische bedrijven. 'De oude heer maakt het ons wel lastig', schreef de directeur Gemeentewerken aan B&W. Voorlopig lag de planvorming voor het industrieterrein Lageweide stil. Elink Schuurman zat echter niet stil en werkte zijn idee van een 'groene gordel' uit in een op te richten 'parkstichting Lageweide'.

Parkstichting Lageweide

'De Stichting heeft ten doel het in stand houden van het landelijk karakter van de in de polder Lageweide gelegen gronden en daardoor aan de bevolking van de gemeente Utrecht en van haar omgeving gelegenheid tot ontspanning te geven.' Zo luidde de eerste regels van de Parkstichting Lageweide. Vooral gezonde ontspanning voor de Utrechter was het oogmerk van de Stichting: 'atletiek, bijhouden, tui- nieren, wandelen, zeilen, zwemmen.' Hoe-

wel de stichting vooral 'in oprichting' zou blijven, zocht Elink Schuurman contact met natuurorganisaties, met de ANWB en met de provincie over plannen voor het 'park Lageweide', bijvoorbeeld om fietspaden aan te leggen voor goede verbindingen vanuit de stad. Ondertussen fotografeerde hij alle boerderijen en bood het fotoalbum aan de gemeente Utrecht aan. Het waren dan ook prachtige boerderijen, sommigen al uit de 17e en 18e eeuw. Hij bracht ook de oude fruitbomen en de schaapskudde in beeld. De gemeente was echter niet onder de indruk, ze meende dat de Utrechters prima aan de oostkant op de heuvelrug konden recreëren.

Oud heertje op de tribune

Ondanks alle pogingen van Elink Schuurman wist de gemeente het plan Lageweide tegenover alle betrokken overheden goed te verdedigen. Dat was niet zo vreemd, aangezien de provincie, het Nationaal Planbureau en het ministerie van Handel en Nijverheid groot voorstander waren van een groot industriegebied aan de rand van Utrecht. Het verzet van een éénling legde het uiteindelijk af tegen het grotere belang. Wel moest de gemeente in 1948 de procedure nogmaals overdoen, omdat de wettelijke termijn ondertussen verstreken was. Elink Schuurman diende opnieuw zijn bezwaarschrift in, maar in maart 1949 stonden alle lichten voor het plan op groen. De gemeenteraad kon nu de definitieve goedkeuring geven.

Op de tribune van de raadszaal ontwaarde de journalist van het *Nieuw Utrechts Dagblad* 'een oude heertje met een scherp gezicht met fonkelende oogjes achter brillenglazen'. Hij wist niet wie het was en de raadsleden blijkbaar ook niet. Toen het punt aan de orde kwam, deed Elink Schuurman een

Maria's Hoeve in maart 1957 met op de achtergrond links de gashouder van de ECN. De boerderij zou gesloopt worden voor de uitbreiding van het industrieterrein.

□ TEKENING CHRIS SCHUT | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

poging om zijn bezwaren in te brengen. De journalist beschreef het als volgt: 'het heertje buigt zich voorover om een toespraak tot de raad te gaan houden. "Mijnheer de voorzitter... ik heb bij een van mijn stukken..." maar dan hamert de voorzitter om mede te delen dat het geen gewoonte is dat het publiek zich in de raadsdiscussie mengt. Het heertje onverstoorbaar begint opnieuw: "Mijnheer de voorzitter..." Als Elink Schuurman opnieuw wordt afgehamerd, 'maakt het heertje een ontmoedigd gebaar en zwijgt om dan maar te vertrekken'. De raadsleden 'keken deels verwonderd en deels geamuseerd'. Dat het hier ging om 'mr. Elink Schuurman uit Den Haag' was alleen de journalist achteraf duidelijk geworden.

Zichzelf geadeld

Het industrieterrein Lageweide was vanaf de opening in 1954 een enorm succes. Bedrijven uit heel Nederland stonden in de rij om zich er te mogen vestigen. Plannen voor een uitbreiding met twee extra havens werden dan ook onmiddellijk in gang gezet. Hiervoor moesten ook de laatste boerderijen in het gebied wijken, waaronder de Sophiahoeve, eigendom van de familie Elink Schuurman en vernoemd naar de moeder van Willem Elink Schuurman. Hij maakte dat zelf echter niet meer mee, want hij was op 2 februari 1950 overleden. Zijn overlijdensbericht werd uitgeknipt en circuleerde ter kennisgeving nog even langs B&W en de hoofden van dienst. 'Hij liet algemeen belang gaan boven eigenbelang', zou zijn echtgenote later schrijven, 'hij ging zonder ridderorde graafwaarts, maar hij heeft door zijn levenswandel zichzelf geadeld'. In Utrecht blijft zijn naam in ieder geval voor altijd verbonden met Elinkwijk.

Noten

- 1 De Algemeene Brand-waARBorg-Maatschappij te Utrecht was opgericht in 1811 door Hendrik Elink Schuurman in zijn woonhuis Oudegracht 320 (Payenborch). In 1876 werd de maatschappij omgevormd tot de Utrechtsche Algemeene Brandverzekering Maatschappij N.V. De gehele 19e eeuw zou de familie Elink Schuurman er de leiding hebben. In 1902 verhuisde het kantoor naar de Kromme Nieuwgracht 80. In 1936 werd een samenwerking aangegaan met de N.V. Nederlandsche Maatschappij van Brandverzekering Tiel resulterend in de verzekeringsmaatschappij Tiel-Utrecht.
- 2 De Demokratische partij had als partijstandpunten de algehele ontwapening op nationaal en internationaal niveau, de volledige wettelijke gelijkstelling van man en vrouw, zelfbestuur voor Nederlands-Indië en het invoeren van een staatspensioen. De partij haalde echter bij diverse verkiezingen nauwelijks de kiesdrempel en veranderde meermaals van naam. In de jaren dertig werd niets meer van de partij vernomen.
- 3 Christina Elink Schuurman-Wegenaar was secretaris van de Nederlandse Unie voor Vrouwenbelangen en hield voordrachten over gelijke rechten voor vrouwen.
- 4 Sinds wanneer de grond in eigendom was van de familie is niet uitgezocht. Elink Schuurman heeft het zelf in zijn stukken over '150 jaar familiebezit'. De grond en de boerderijen werden verpacht. Zijn ouderlijk huis stond aan het Janskerkhof.
- 5 Het Utrechts Archief, Verzameling Historisch Werkmateriaal, inv.nr. 99.
- 6 De weigraaf was voorzitter van het waterschapsbestuur.
- 7 Berichtgeving in *Vredes Pers Bureau ten dienste van de Vredesbeweging in Nederland* nr. 69, 29 augustus 1931.
- 8 Eind 1933 werd het ambtenaren verboden om lid te zijn van de NSB en beëindigde Mussert noodgedwongen zijn functie.
- 9 *Utrechtsch Nieuwsblad* 1 april 1940, 11.
- 10 Beter bekend onder de latere naam Nationaal Planbureau.
- 11 Elink Schuurman publiceerde er zelf een artikel over in het *Utrechtsch Nieuwsblad* onder de titel 'Nieuwe inzichten bij uitbouw van de groote steden' (10 januari 1938, p.11).

De ABC-gevelsteen uit 1609

□ FOTO P.I. NIEUWENHUIZEN | DEPOT COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM UTRECHT

Het ABC van boekdrukker Van Paddenburg

Met gevelstenen konden ambachtslieden in de stad reclame maken voor hun producten en diensten. Ook boekverkopers, drukkers en uitgevers toonden hun vaardigheden op een gevelsteen. Boekdrukker Jan Amelisz van Paddenburg sierde hiervoor in het begin van de 17e eeuw zijn gevel met een alfabet.

In de tijd dat huizen nog geen nummers hadden en winkels nog geen etalage, was het gebruikelijk om door middel van een uithangbord of gevelsteen aan te geven voor welk ambacht een klant in een winkel terecht kon. Aanvankelijk waren dat houten uithangborden, bevestigd aan de houten voorgevels. Gevelstenen werden populair toen er als teken van welstand en vanwege betere brandbestendigheid steeds meer stenen gevels kwamen. Slagers en beenhouwers lieten een koeienkop zien, metselaars een troffel, bakkers een brood. Voor de boekdrukkers in de stad was hun gevelsteen een teken van hun bekwaamheid. Het gevelteken werd een adresaanduiding die opgenomen werd in hun publicaties en soms zelfs als drukkersmerk werd gebruikt. Het drukkersambacht bood ook de mogelijkheid om attributen als een drukpers of het inwendige van een drukkerij te laten zien, waardoor een voorbijganger meteen wist wat voor activiteit er achter de gevel plaatsvond.

Boekverkopers en -binders konden in het gevelteken zelfs hun specialisme tonen: een mooi gebonden bijbel of een meertalig werk. Daarnaast lieten boekdrukkers vaak ook hun geloofsovertuiging, naam of een historische gebeurtenis op een gevelsteen zetten.

Gevelstenen in Utrecht

Nicolaas van der Monde (1799-1847) was boekverkoper, drukker en uitgever in Utrecht. Op 23-jarige leeftijd nam hij de Leesbibliotheek in de Korte Nieuwstraat over en startte daar als uitgever, om vier jaar later in Achter St. Pieter verder te gaan. Hij publiceerde over de geschiedenis van de stad Utrecht en trok er hiervoor op uit. In de vroege ochtenden liep Van der Monde door de binnenstad en tekende in zijn schetsboek diverse gevelstenen die hij tegenkwam. In de periode 1839-1844 legde hij op deze wijze 141 verschillende gevelstenen vast die hij verzamelde in zijn album *Afbeeldingen, allen naar de natuur, van oude, vermaarde gedenksteden, met wapenen, opschriften,*

Nicolaas van der Monde (1799-1847) getekend (zwart krijt) door W. Menkman ca.1900 naar een schilderij van Chr. Kramm uit ca.1820.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

*beeldhouwwerk in de gevels der onderscheiden huizen.*¹ Zijn Utrechtse schetsboek was het eerste Nederlandse overzichtswerk van gevelstenen. Door zijn vroege overlijden kon hij daar zelf geen boek meer van maken. Na zijn dood werd het schetsboek overgedragen aan Het Utrechts Archief voor verder onderzoek. Het dagblad de *Nieuwe Utrechtsche courant* publiceerde in 1867 voor het eerst uit dit schetsalbum in de

Adresvermelding van Jan a Meliszoon in 1609 op de titelpagina van *Danck-sermoon* (Caesarius): 'woonende onder de Lakensnijders / in het vergulden A.B.C.'

□ BIBLIOTHEEK HET UTRECHTS ARCHIEF

rubriek 'Oud-Utrecht' en Van Lennep & Ter Gouw namen een jaar later enkele gegevens over voor hun boekwerk *Uithangteekens*.²

De kunsthistoricus Van Schaik toonde later in zijn doctoraalonderzoek aan dat Van der Monde in zijn album schetsmatig en onvolledig te werk was gegaan. Hij gaf afbeeldingen en opschriften soms onjuist weer of liet ze helemaal weg. Desondanks bleek het schetsalbum een waardevolle informatiebron over Utrechtse gevelstenen, die later uit het straatbeeld zouden verdwijnen, zoals de ABC-gevelsteen bij de werkplaats van boekdrukker Van Paddenburg.

Het ABC van Jan Ameliszoon

Het verhaal van de bijzondere ABC-gevelsteen begint bij Jan Ameliszoon (ook wel Jan Meliss of Melisszoon). Rond 1602 kwam hij uit de buurt van Abcoude naar Utrecht en op 23 februari van dat jaar vroeg hij aan de vroedschap toestemming om toe te treden tot het 'bouckvercooper-gilde'. Na de dood van zijn vrouw Maeyken, de zus van de Utrechtse boekdrukker De Roy, hertrouwde hij in 1605 met Mairiken Jacobs Vermey en liet zich bij deze gelegenheid 'Jan Meliss. van Abcoude' noemen.

Hij begon als boekverkoper in het Schoonhuys (raadhuis) aan de Steenweg. Het vroegst bewaarde werk van

Jan Amelisz is een vertaling uit 1605 van de redevoering van de protestantse Engelse koning Jacobus I over het Buskruitverraad van de katholieke Guy Fawkes.³ Het Utrechtse stadsbestuur beloofde Amelisz hiervoor met f25,-. Het boekje noemde het Schoonhuys als uitvalsbasis van boekverkoper Amelisz. In 1609 kocht hij een dubbele woning 'onder die Laeckensnijders op den hoek vande Schoenmaeckers halle' en bij die gelegenheid werd hij als koper aangeduid als 'Jan Amelisz. van Paddenborch, borger t'Utrecht'. Het achtervoegsel Van Paddenborch kan duiden op het buurtschap Paddenburg dat zich bij Baambrugge bevond, vlakbij Abcoude waar hij vandaan kwam. Paddenburg was de naam van een boerenhoeve aldaar en later ook het landhuis dat er tussen 1664-1828 gestaan heeft.⁴

Jan Ameliszoon besloot zijn nieuwe werkplaats van reclame te voorzien en hij liet een gevelsteen maken dat zijn vak uitbeeldt: het omgaan met losse letters, het alfabet. Deze ABC-steen werd aan de gevel van Choorstraat 13 bevestigd, waar zijn drukkerij zich bevond op de plek waar vroeger het koor van Buurkerk gestaan had. Na de afbraak van het koor om de doorgang te verbreden, kreeg de straat vanaf 1587 de naam Choorstraat, maar de naam Lakensnijdersstraat werd nog ruim een eeuw voor de nieuwe straat gebruikt, omdat het immers de wijk van het Gilde der Wantsnijders was.

Door zijn nieuwe gevelsteen kon Jan Amelisz voortaan in zijn drukwerk vermelden dat hij 'Int vergulde A.B.C.'

werkzaam was. Deze gevelsteen werd de hoeksteen en startpunt voor de nieuwe generatie Van Paddenburgs, die met opvolgers als zijn zoon Amelis Jansz en verder Johannes, Willem, Abraham, Jacobus, Gijsbert, Jurriaan, Gijsbert Tieme en Otto Johannes ruim twee eeuwen lang het beeld van het boekenbedrijf in Utrecht mee zou bepalen.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog koos Jan Ameliszoon voor een duidelijk profiel. Hij gaf dankpreken uit voor het Twaalfjarig Bestand, verhalen over belegeringen, getuigenverklaringen van moordpartijen in Duitsland, berichten over Engeland en Frankrijk, een geuzenliedboek en een ware geschiedenis over de christen Maurits van Nassau na zijn overlijden in 1625. Daarnaast bestond zijn fonds uit treurspelen, lofdichten, lezingen van Erasmus, medische werken, verhalen over rampen in Italië, plakkaaten en ordonnanties.

Niet alles verliep op rolletjes. Toen hij in 1621 het boekje *Lust-hoofken* van de schrijver Jan Jansz. Starter buiten diens medeweten uitgaf, was deze auteur onaangenaam verrast, omdat hij in datzelfde jaar zelf de bundel *Friesche Lust-hof* bij Paulus van Ravesteyn in Amsterdam wilde laten uitgeven. In het kleine Utrechtse oblong bundeltje met gedichten, liedjes en schetsen van Starter kon drukker Amelisz laten zien hoe hij met vele lettertypen, gravures en muzieknotaties overweg kon. Later keerde het tij en mocht Amelisz voor Jan Starter diens *Amnestia ofte vergetelheyd* (1623), *Friesche Lust-hof* (1626) en de *Klucht van*

Jan Soetekauw (1627) drukken. Stadsdrukker, boekverkoper en boekbinder Jan Amelisz van Paddenburg overleed in 1633 en werd in de Buurkerk vlak achter zijn werkplaats begraven.

Reclamebord

De ABC-steen was bevestigd aan de gevel van de drukkerij van Jan Ameliszoon aan de Choorstraat 12, tegenover het Hanengescrei. In 1890 werd het adres Choorstraat Wijk D nr. 12 gewijzigd in Choorstraat 13. Op de steen was als reclame een alfabet te zien, dat een indruk gaf van de mogelijkheden van Amelisz. De dertig karakters waren in gotisch schrift, beginnend met de letter A in kapitaal, gevolgd door het hele alfabet in onderkast, waarbij er één karakter was voor de letter I en J en twee karakters voor de letters R en S. Het alfabet werd afgesloten met twee minder herkenbare tekens, waarschijnlijk de getallen 1 en 2.

In zijn publicaties maakte Amelisz bij de R en S onderscheid in gebruik

als middenletter of eindletter. In zijn schets van de ABC-gevelsteen had Nicolaas van der Monde dit onderscheid echter niet opgemerkt of genoteerd, hij liet ze weg. Opvallend was ook dat Van der Monde de gevelsteen 90 graden gedraaid weergaf, in landschapsformaat in plaats van portretformaat. Van de laatste twee tekens op de gevelsteen maakte Van der Monde een versiering.

Een ABC, abecedarium of alfabet was een bekend begrip dat ook kon duiden op geletterdheid of onderwijs. In zijn beschrijving van de stad Utrecht suggereerde Van der Monde dat het ABC een aanwijzing kon zijn dat er in de buurt een school of kinderopvangtehuis had gestaan en hij wees op de nog bestaande Utrechtse A.B.C.-

Titelpagina van Jan Starters *Lust-hoofken*, uitgegeven in 1621 door Jan Amelissoen in het vergulde ABC.

□ COLLECTIE UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

straat en de ABC-gevelsteen. Er zijn enkele andere voorbeelden bekend van een gevelsteen met een soortgelijke titel *In het vergulden ABC* bij tijdgenoten als Jan Andriesz Cloeting (Delft 1594), Cornelis Willemsz Blaeulaken (Amsterdam 1622), Pieter Rammazeyn (Gouda 1628) en Jacob Rijffersz (Dordrecht 1660).

Gevelsteen in depot

De ABC-gevelsteen van Jan Amelisz van Paddenburg bevond zich aanvankelijk aan de gevel van Choorstraat 13, maar werd bij een verbouwing van het pand verplaatst naar de zijkant van het pand, naast Steenweg nr.1. Toen Van der Monde in 1839 aan zijn schetsen van gevelstenen begon, kon hij al onder zijn schets noteren dat de steen zich aan de Steenweg bevond.

In 1909, driehonderd jaar na de bevestiging van de gevelsteen, bood B. Heijmans, de toenmalige bewoner van het pand, de gevelsteen aan het Centraal Museum aan.⁵ In zijn pand was toen al lang geen drukkerij meer gevestigd, maar een filiaal van een lingeriefabriek.

De gevelsteen bestaat uit Bentheimer zandsteen en is 55 cm hoog, 40

Verschillende letters r en s in het woord 'borgemeesters', in publicatie *Danck-sermoon* (Caesarius), gedrukt door Jan Amelisz in 1609.

□ BIBLIOTHEEK HET UTRECHTS ARCHIEF

cm breed en 12 cm diep. De steen heeft een cartouche met rol- en bandwerk. Het geelwitte zandsteen is in de loop der jaren verkleurd tot een grijs-zwarte kleur. Na overdracht aan het Centraal Museum werd de gevelsteen in de collectie opgenomen. Een afbeelding ervan sierde de brochure van de tentoonstelling *De vergulde druif-geveltekens uit depot* die van 19 mei tot 26 augustus 1990 in het museum te zien was. Bij die gelegenheid werd ook het schetsboek van Nicolaas van der Monde

uit Het Utrechts Archief tentoongesteld.⁶ Na de tentoonstelling keerde de gevelsteen weer terug naar het depot van het Centraal Museum.

Daar werd het een stille getuige van de start van de boekdrukkersdynastie Van Paddenburg, die tot in de 19e eeuw zou voortduren.

Noten

- 1 Het schetsalbum van Nicolaas van der Monde werd na zijn dood overgedragen aan Het Utrechts Archief. H.A. Overgaauw heeft daarvan in 1980 een inventaris gemaakt (HUA toegangsnr. 806, inv.nr. 292). In 1987 beschreef J.W.C. van Schaik alle gevelstenen uit het schetsboek in zijn doctoraalscriptie *Nicolaas van der Monde en de gevelstenen in de stad Utrecht*. De tekeningen werden later door HUA gedigitaliseerd.
- 2 De rubriek 'Oud-Utrecht' over geveltekens in de *Nieuwe Utrechtsche courant -algemeen advertentieblad* verscheen in 1867 op 30 januari (afl.501 p.3), 31 januari (afl.502 p.3), 6 februari (afl.507 p.3-4) en 16 februari (afl.516 p.2).
- 3 Guy Fawkes werd in 1605 betrapt met lont en buskruit toen hij in het Engelse Hogerhuis een aanslag wilde plegen op koning Jacobus I. Om deze reden staat de aanslag bekend als het Buskruitverraad. Fawkes werd hiervoor ter dood veroordeeld.
- 4 De oude hoeve Paddenburg werd afgebroken en op de fundamenteën werd in 1909 een nieuwe hoeve Paddenburg gebouwd; de cisterne bleef hierbij bewaard. Deze nieuwe hoeve is te vinden aan de Rijkstraatweg 87 te Baambrugge als rijksmonument 514623. In Abcoude herinnert een straatnaam nog aan het verdwenen landhuis met dezelfde naam.
- 5 In de *Catalogus van het Historisch Museum der stad* (Utrecht 1928) van W.C. Schuylenburg worden zowel de ABC-gevelsteen als de Schoonhuys-gevelsteen vermeld als item 360 en 361. In de huidige collectie van het Centraal Museum heeft de steen het inventarisnummer 1716 gekregen.
- 6 Documentatie over de tentoonstelling *De Vergulde Druif* is aanwezig in HUA onder toegangsnr. 1823, Inv.nr. 499.

Literatuur

- Evers, G.A., 'Gegevens betreffende Utrechtsche staten-, stads- en akademiedrukkers. II. Stadsdrukkers (dl.1)', *Het Grafisch Museum* 2 (1933) 59-60.
- Graft, C.C. van der, 'Utrechtsche gevelstenen en -opschriften', *Maandblad van Oud-Utrecht* 6 (1931) 26-29.
- Hoftijzer, P.G., 'In de wereld vol druckx' -drukkers en boekverkopers en hun uitgangtekens', *Boekenwereld* 4 (1988) 42-53.
- Kleerkooper, M.M., *Bibliographie van Starter's werken* ('s-Gravenhage 1911).
- Lennepe, M.J. van, en J. ter Gouw, *De uithangteekens in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd. Dl. I.* (Amsterdam 1868) 254.
- Monde, N. van der, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht* (Utrecht 1844-1846).
- Rademaker, A., *Hollands arcadia of den vermaarde rivier Den Amstel* (Amsterdam 1730).
- Schaik, J.W.C. van *Nicolaas van der Monde en de Utrechtse gevelstenen* (Utrecht 1990) 86 (gebaseerd op zijn doctoraalscriptie *Kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht*, 1987).

Kanaleneiland in aanbouw, circa 1960

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Historisch Café

Op vrijdag 13 september houdt conservator stadsgeschiedenis René de Kam een inleiding over de tentoonstelling *Dromen in beton. Kanaleneiland en Hoog Catharijne* die vanaf 28 september te zien zal zijn in het Centraal Museum.

In 1970 sprak burgemeester De Ranitz erg enthousiast over de wijk Kanaleneiland, omdat 'op het gebied van volkshuisvesting zonder overdrijving gesproken kan worden van een revolutie'. De lichte en open wijk met veel groen, waarin ook ruim baan was voor de auto, was precies wat de moderne Utrechter nodig had. Ook het plan Hoog Catharijne uit 1962 gooide hoge ogen en had volgens de plaatselijke pers zelfs allure die 'alle Utrechtse begrippen te boven ging'. Ondanks de visionaire blik van de makers, zouden juist deze twee projecten in de decennia daarop moeilijke tijden doormaken en kostte het veel moeite om ze voor bewoners en gebruikers weer aantrekkelijk te maken.

Anno 2019 bouwt de stad opnieuw met veel elan aan de toekomst. Zo is de Merwedekanaalzone ontworpen voor een modern *urbanized* bevolkingsgroep die openstaat voor een nieuwe, auto-vrije manier van wonen. Maar hoe zorgen we dat deze nieuwe wijken flexibel meegroeien met de veranderende samenleving? *Het Historisch Café vindt plaats in de Smeezaal van het Bartholomeusgasthuis, Lange Smeestraat 40 Utrecht. Inloop vanaf 17:00 uur. De presentatie begint om 17:15. Toegang is gratis.*

Lezing Utrechtse koren in oorlogstijd

Frederiek Eggink vertelt op woensdag 25 september over het onderzoek dat zij met Gerard Maassen doet naar de grote Utrechtse koren in oorlogstijd. Waarom kozen sommige koren

ervoor om te zwijgen en andere om juist door te zingen? Had dit te maken met het wel of niet aansluiten bij de Kultuurkamer of waren er ook andere redenen aan te wijzen?

In hun (archief)onderzoek ontdekten Eggink en Maassen dat het dagelijks en culturele leven in de oorlog veel complexer was dan vaak gedacht word. Het verhaal van de oorlog als 'goed of fout', 'verzet of collaboratie' gaat voor de meeste Nederlanders niet op. Hun houding was eerder 'grijs', ze probeerden zoveel mogelijk hun eigen bestaan te leven, zoals ze dat gewend waren voor de oorlog. Ze zochten het gevaar niet op en probeerden de eerste jaren zo veel mogelijk te doen wat de bezetter van hen vroeg. Zo handelden ook de besturen van de Utrechtse koren, tot het in hun ogen niet langer ging.

De lezing vindt plaats in de Smeezaal van het Bartholomeusgasthuis, Lange Smeestraat 40 Utrecht. Inloop vanaf 19:00 uur. De lezing begint om 19:30. De kosten zijn € 5,-. Aanmelden bij Willemijn Bánki: willemijnb71@gmail.com.

Open Monumentendag

De Open Monumentendag die dit jaar in Utrecht plaatsvindt op zaterdag 14 september staat in het teken van *Kunst en vermaak*. Naast dit landelijke thema is er in Utrecht ook speciale aandacht voor spoorwegerfgoed naar aanleiding van de 175-jarige viering van Utrecht als spoorstad. Tussen 10 en 17 uur zullen ruim 70 monumenten geopend zijn voor het publiek en op verschillende locaties vinden er rondleidingen en speciale activiteiten plaats.

Op www.openmonumentendagutrecht.nl is binnenkort het volledige programma te bekijken. Dat wordt ook gepubliceerd in de Monumentenkrant die verspreid wordt als bijlage bij DUIC.

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig en u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis
- de mogelijkheid om als vrijwilliger in een gezellige sfeer deel te nemen aan één van de clusters of commissies.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau tegen gereduceerd tarief en help Oud-Utrecht op weg naar 2000 leden!

Vraag voor € 20,- een cadeaubon aan voor een jaar lidmaatschap (normale prijs € 37,50). Het lidmaatschap geldt voor een lopend kalenderjaar (reeds verschenen nummers van het tijdschrift worden nagezonden). Aanvragen kan via www.oud-utrecht.nl/service/lid-worden

Voor meer informatie:
ledenadministratie@oud-utrecht.nl

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

LISMAN
EN **LISMAN**
BOUW & VASTGOED

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl